

nyilvánvalóak, mint Mészöly Miklós *[Film]* elvont személytelenségének, tárgyilagos képleírásának (vö. *A Doxa*) és Camus *[Az idegen]* eszköztelen, élőbeszédszerű, egyszerű mondatainak hatása.

Nagyon ötletesnek tartom a Hrapka Tibor által tervezett kötetborítót. A felhasznált grafika egy kórtermet ábrázol állványról lógó infúziókkal, két betegágygal, az egyiken félmeztelenségig kitakarózó nő könyököl, a másik ágy (már) üres; a cím utolsó, más színnel szedett betűje megbillenne. Annál bosszantóbbak a rendre helytelenül különírt kifejezések (helyesen: sötétítőfüggöny, törióra, góllövőlista, végigsimítom, borospohár, darálógép, előrehajlik, iskolaigazgató) és a szerkesztetlenül hagyott egyéb elírások, tévedések: étkező helyett öltöző [29.]; ha Balu zömök [72.], akkor nem lehet hatalmas termetű [81.]; a 66 és a snapszer nem két különböző kártyajáték [125.] – e fogalmakat legfeljebb egy teljességgel tudatlan vagy zavaros elméjű elbeszélő keverhetné össze, amiről nyilvánvalóan nincs szó. Hasonló a helyzet a logikai ellentmondásokkal, például ha az anya nem tud biciklizni, akkor nem érhet haza a strandról biciklivel [187.]. Mindent mérlegre téve Nagy Gerzson könyve ugyan nem hibátlan, de igen figyelemreméltó alkotás. A szerző kétségtelenül jó stílusza, szórakoztatóan, de engedmények nélkül ír, talált néhány remek szereplőt is (ilyen a nőcsábász apa, de kifogásaim ellenére Dzsoni is karakteres figurája a műnek). A regény nem akar par excellence korrajz lenni, mégis sokat elárul a jó harminc évvel ezelőtti Magyarországról. És persze emberi létünk testi dimenzióiról. Kíváncsian várom, mikor találja meg az olvasótáborát; különösen a középiskolás korosztály, tanáraik és az örökifjak figyelmébe ajánlom. *[Kalligram]*

BARANYÁK CSABA

„Evezni kell”

TOLNAINÉ KASSAI MARGIT: *ÓVODA AZ ÓVÓHELYEN. FELJEGYZÉSEK A SZTEHLO-GYERMEKMENTÉSRŐL*, S. A. R. KUNT GERGELY

„Kényszerből probléma” – önkéntelenül is Radnóti Miklós keserű reflexiója jut eszébe az olvasónak Tolnainé Kassai Margit „élményközeli” beszámolóját olvasva. Az idézőjel ehelyütt a téma tragikumát hivatott érzékeltetni, hiszen az 1944-es év borzalmainak megtapasztalását bajosan lehet élménynek nevezni. Mint ismert, a tragikus sorsú költő saját zsidóságával kapcsolatban tette fenti megállapítását 1942-ben, egy évvel azelőtt, hogy atyai barátja, Sík Sándor kezéből felvette a keresztséget. A Sztehlo Gábor evangélikus lelkész nevével fémjelzett gyermekmentés budai polgárként szocializálódott, üldözött résztvevője, Tolnainé Kassai Margit sem látszik közösséget vállalni a (pesti) zsidósággal közvetlenül az események után írt visszaemlékezésében, sőt sorstársaira vonatkozó, zavarba ejtő minősítései (pl. „kapzsi, erőszakosak, hangosak, rossz modorúak, ostobák”, 41.) akár 1944-ben is napvilágot láthattak volna – mondjuk a *Pesti Ujság* vagy az *Összetartás* hasábjain.

Csakhogy Tolnainé Kassai Margit tettekben bizonyított a kritikus hetekben, nem pedig szavakban és utólag. „Kas” (ez a szerző beceneve) 1909-ben született egy

jómódú budai tisztviselőcsaládban. A modernitás jeleit fedezhetjük fel életútjában, mely a Rózsadombról – nőként – előbb egyetemre, majd a munka világába vezette. Kassai a Magyar Általános Hitelbank képzett, nyelveket beszélő munkatársa lett. Itt ismerte meg későbbi férjét, a szintén zsidó származású családból származó (ám már keresztyénné született) Tolnai György ügyvédet, akivel 1943-ban kötött házasságot. Sokáig nem tartottak a mézesetek, mert Tolnai munkaszolgálatot kényszerült teljesíteni Erdélyben. Figyelemre méltó, hogy feleségéhez ezekben az időkben, vagyis a zsidótörvények alatt is ragaszkodott munkáltatója, sőt csupán 1944 júliusában mentették fel – s akkor is csak hat hónapra, teljes végkielégítéssel. Mindezt a kötet végén közölt, Kunt Gergely által jegyzett, rendkívül alapos életrajzból tudjuk. A kötet szerkesztője ugyanis nem elégedett meg a visszaemlékezésekkel és a közszájon forgó családi történetekkel: főhőse életének korabeli nyomait számos levéltárban eredménnyel kutatta.

A Kunt által a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében fellelt, s jelen kötetben sajtó alá rendezett szöveg három részből áll: az első egy mindössze hétoldalas levél, amit a főszereplő férjének címzett 1945 tavaszán, és ami lényegében a továbbiak bevezetéseként olvasandó. Ezt követi az 1945-ös, több mint kétszáz oldalas memoár, amit az ostrom utáni állapotokat rögzítő, közel százoldalas napló követ. Mint látható, Kassai az ego-dokumentumok három meghatározó hangszerén (levél, memoár, napló) is játszik, s ezzel a megoldással valóban egyedi művet komponált. Az idősíkok és a szerzői horizontok váltakozása ugyanakkor a szerző által jelzett, sőt reflektált (vö. „posztumusz napló”, 17., 242.) módon történik. A szerkesztő által használt „memoárnapló” [365.] kifejezés így akkor is félrevezető, ha a gyanúsan koherens szövegnek lehetett egy tisztázatlan ősverziója is. Efféle „hibrid műfajként” [382.] csupán a naplórészként interpretált harmadik szöveg tavaszi bejegyzései értelmezhetőek. Ezek ugyanis többnyire nem naponként születtek, s tartalmuk is több napot vagy hetet fog át. Még problémásabb, hogy Kunt reflektálatlanul vette át a hármaskönyvtári megjelölését („naplójegyzetek, 1944–1945”), ami különösen annak tükrében meglepő, hogy a szerkesztő értő kutatója a különböző ego-dokumentumoknak.

Mindezek ellenére a közölt szöveg kifejezetten izgalmas és értékes. „Céлом kizárólag az, hogy elmondjam, mi történt VELEM, hogy milyen volt NEKEM az egész” [14.] – olvashatjuk máris az elején, vagyis a szerző nem történelmet akart írni, hanem egyéni emlékeket szeretett volna feljegyezni. A levélforma intimitása tette lehetővé az olyan tabutémák megemlítését, mint a GPU tevékenysége vagy a felszabadítók által elkövetett nemi erőszak, amit bár ő maga nem tapasztalt meg, már ennek rögzítése is általános gyakorlatról tanúskodik. „Kas” fogságban sýnlódó férjének írt, pozitív hangvételű, a veszélyeket bagatellizáló memoárjából azonban biztosan nem tudjuk meg, miként élte át az ostromot. Önterápia ez a javából, melyen csak időnként képes áttörni a véres valóság. „Alig szenvedtem többet, mint mondjuk egy-egy pechesebb árja” [16.], nyugtatja férjét (s magát), hogy aztán később a második világháború egyik legvéresebb városharcáról csak mint „nagy táncról” [153., 195., 212–236.], a csillagos házba történő kényszerű költözésről pedig a „nagy összeköltözésről” [23., 31.] emlékezzen meg.

Mindazonáltal az emlékek közelsége lehetővé teszi egyes történetek aprólékos felidézését, a közlés utólagossága pedig a korszakolást és az értékelést („aki megrongált idegzetten került a döntő hetek elé, az kibukott a finisben”, 41.). Időnként a szörnyűsé-

gek megélése is felsejlik. Ilyen eset az otthonból történő azonnali kiköltöztetés, de a mindent elborító antiszemita propaganda és annak szűnni nem akaró kodifikációja is érezhetően megdöbbenetette a budai polgárt, akinek több vidéki rokonát deportálták 1944 nyarán. Belső feszültséggel magyarázhatóak a szerző következetlenségei, hiszen a nyilas uralmat komolytalan „indiánosdinak” [87.] titulálja, holott sok ismerőse „nyugszik a Duna fenekén, átlótt tarkóval” [59.]. Kassai túlélőként magabiztosan, sőt fellengzősen ír az üldözöttek elkeseredett próbálkozásairól [Schutzpass, keresztelkedés, hadiüzemi beosztás stb.], s nem fukarkodik az epés jellemzésekkel sem. A szarkazmus és az irónia egyébként is áthatja a memoárt. „[...] éppen egy hete, hogy Szálasi a miénk.” [88.] – írja egy helyütt, jóllehet aligha ekképp gondolt a nyilas vezérre 1944. október 22-én. A bemutatott szereplők jó része információk és a dezinformációk – a szerző számára immáron felismert – összeviaskodásában bolyongott. Számtalan példa illusztrálja, milyen sok szerencsére volt szükség a túléléshez, ugyanakkor néha éppen az aktuális szerencsétlenség mentett életet [ahogyan utóbb a telitalálatot kapott lakásra gondolt az onnan kiköltöztetett].

Ha vannak a háborúknak még a nőknél is „hangtalanabb” elszenvedők, azok kétségkívül a kisgyermek. Ebből a szempontból is értékes a közreadott munka, hiszen a szerző visszatérő jelleggel és kendőzetlenül ír a gondozottak rettenetéről, ritkább örömeiről és csínyeiről. Kassainak az események idején nem volt saját gyermeke, mégis több szalon kötődött a kicsikhez. „Nünüke” néven tisztelt édesanyjának óvónő volt a foglalkozása, emellett kiterjedt pszichológiai ismeretekkel is rendelkezett. „Kas” az óvóhelyen, a pincében kezdett foglalkozni a gyerekekkel, miközben ő maga nyugtatókon élt. A hobbifotósból a nehéz idők beköszöntével rövid időre fényképészségéddé avanszáló úrilány október utolsó napjaiban már hamis iratokkal bujdosott. Elgyötört állapotban jutott el Sztéhlo Gáborhoz, aki munkát és ezáltal fedést biztosított számára. „Én, aki remekül álltam szemrebbenés nélkül a kirágásokat, most a kedves fogadtatásra tüstént bögni kezdek” [107.] – üt át ismét a zord valóság a trauma feldolgozását segítő ironizáló beszédmódon. Sztéhlo, vagyis a református egyház Jó Pásztor Bizottságába delegált evangélikus lelkész a Nemzetközi Vöröskereszt „B” szekciójához irányította, ahol a zsidónak minősülő keresztény gyerekek mentése folyt, Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi megbízottjának támogatásával. A Sztéhlo–Born együttműködés nyomán végül huszonnyolc helyszínen mintegy kétezer ember túlélését és ellátását sikerült megszervezni.

Kassai több menhelyet megjárt, mielőtt a Pauler utcai intézményben „ostromdressedt” [153.] öltött magára 1944 karácsonyán. A viszonyok a hadi helyzettel párhuzamosan romlottak. Vezetékes víz híján „ruhamosást január második felében már csak a bepiliső gyerekek részére engedélyeztünk” [201.] – emlékezett arra az időre, amikor fél lavór vízből tizennégy gyermek mosdatását oldották meg. Hogy mit jelentett ez a gyakorlatban? „[...] reggel kb. fél nyolc-nyolckor kelek [amennyiben nem megyek vízért aznap], begyűjtök a tűzhelybe, ha én vagyok soros, készíték a gyerekek reggelijéhez, segíték az »ágyakat« rendbe hozni, megreggeliztetem és felöltöztetem a gyerekeket, konyhán segíték. [...] Ha van víz, mosok ruhát. Közbe-közbe kicsit benézek az óvóhelyre a gyerekekhez, éneklést vagy játékot kezdeményezni, majd ebédhez készíték, ebédelünk. Ebéd után mosogatás, mosogatás után leülök a konyha legelső-tétebb sarkába a kosárfotelbe, és órákig ételekre gondolok. Később ismét benézek

a gyerekekhez, ha más nem teszi, akkor foglalkozom velük én. [...] Aztán vacsorához készítünk, megvacsoráztatjuk a gyerekeket, és a konyhában, a takaréktűzhely mellett sorra lemosdatjuk őket meleg vízzel.” [211–212.]. Ráadásul Kassainak nem csak magáról és a gyermekekről, de máshol lakó idős szüleiéről is gondoskodnia kellett. Ekképp egyre veszélyesebb beszerző útjai alatt német, majd később orosz katonáktól is „tarhálni” [179., 285.] kényszerült. S bár az ostromléthez tartozott a sokak által megőrzött „ménésleves” és a ritkábban tárgyalt „WC-mizéria” [199.], a memoárrészben még a hullák leírása is visszafogott, szinte derűs.

Nem így járt el ugyanő az ostrom utáni állapotokat naturalisztikus írói eszközökkel rögzítő naplóban, ahol szabad képzettársításokkal igyekezett elbeszélhetővé tenni az iszonyatot. Így válnak a kitörésből visszamaradt, tankok által kilapított hullák szentképekké vagy gyermekkorban látott nyomtatványokká. A napló részletezve tárgyalja, milyen erőfeszítéseket igényeltek a hidak nélkül maradt városban a korábban evidens mindennapi gyakorlatok, például a Buda és Pest közti közlekedés. Itt kell megjegyezni, hogy az orosz katonák jelenléte még az üldözött (de a kommunizmussal csöppet sem szimpatizáló) főszereplő számára is egyszerre jelentett felszabadulást és okozott félelmet. 1945 valóban az újrakezdés éve volt, amikor a politikai élet úgy állt tótágast, hogy közben számos korábbi rutin tovább élt. Erre érzett rá a szerző a már felszabadult Pesten kiadott *Szabadság* című lap kapcsán tett pikírt megjegyzésével: „hangban, színvonalban pontosan ugyanolyan, mint a Virradat volt, csak a színe más. Csaknem megvernek a nők, amikor ezt észrevétel formájában közlöm velük. Szerintük nem lehet eléggé uszítani” [256.]. Kassai nem is találja a helyét, munkahelyváltáson gondolkodik, bár egyelőre jobb híján visszatér a bankba, ahonnan legalább valamennyi ételre számíthat. A kötet szerkesztője által is jelzett identitásválság jelei ezek, ahogyan az elidegenedés és a deprimáltság is. Az írás itt is terápia – ami a szörnyűségek feldolgozását és a reményt egyaránt táplálja. Ez vezetett a férjnek írt, a kötet elején közölt levélhez, melynek születési körülményeiről az utolsó naplóbejegyzések tudósítanak. Így, mikor Tolnaitól válasz érkezik, Tolnainé írásterápiája is okafogyottá válik. „Rossz az ostromnapló, de azért mégis jó érzés, hogy megírtam, és kiadtam magamból egy csomó dolgot, ami megfeküdt a gyomromat.” [332.] – zárja sorait.

„Evezni kell” [8.] – ez volt „Kas” kedves mondása, ami sokat elárul iparkodó habitusáról. Szerencsére a budai polgárlány – akinek 1945 utáni élettörténete sem mindennapi – a nyilas árban sem csak sodródott; tapasztalatait, emlékeit pedig változatos formában és kifejezetten olvasmányos stílusban tárta elénk. Mindemellett – a felemlegetett műfaji következetlenségek dacára – a szerkesztőt is dicséret illeti a szöveg alapos jegyzetapparátussal, névmutatóval és értő kommentárokkal történő közzétételéért, valamint az elvégzett levéltári feltárómunkáért. Kunt jól érzett rá, hogy a nyilas uralom időszakából ritkán az afféle kincsek, mint például Heltai Jenő néhány éve közreadott naplója, így érdemes nyitni más ego-dokumentumok felé. Kassai szövege azért is értékes, mert női látószögből ritkán kerül elénk az ostromlott Budapest. A történelmet férfiak, méghozzá győztes férfiak írják, így a vesztes fél (üldözött) asszonyai meglehetősen ritkán jutnak szóhoz, „az eseményekkel közel egy időben” [335.] legalábbis. Hasonlóképpen hiánycikk a gyermekotthonok részletező és közel kortárs felnőttperspektívája – a munka e tekintetben is hiánypótló. Ami a további lehetőségeket illeti, izgalmas lenne egybevetni Kassai 1945-ös emlékeit „Budapest

ostromáról és az azt megelőző eseményekről írt naplójával” (5.), mely szöveg jelenleg Kanadában élő lányánál van az előszóban foglaltak szerint. Ez az összehasonlítás a szerzői fókuszváltások még mélyebb vizsgálatát eredményezhetné, ami egészen unikális lenne 1944 és 1945 megélt tapasztalatát és szövegformáló erejét illetően. (Magvető)

BARTHA ÁKOS

Gyermekek és történelem

A GYERMEKVONATOK. ÉLŐ HÍD MAGYARORSZÁG, HOLLANDIA ÉS BELGIUM KÖZÖTT AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN, SZERK. MAARTEN J. AALDERS – PUSZTAI GÁBOR – RÉTHELYI ORSOLYA

A történelem értelmezési narratívái nem csupán a történelmi szövegek fókuszaiban léteznek, hanem a történelmet alakító vagy éppen elszenvedő személyek, társadalmi csoportok, generációk megélt tapasztalataiban is. Ebben a tekintetben a hazai, de a nemzetközi történetírás is jórészt elhanyagolta a gyermekek történetét, noha a téma bizonyos részterületeinek vannak kiváló kutatói, többek között Hajtó Vera (*Milk Sauce and Paprika: Migration, Childhood and Memories of the Interwar Belgian-Hungarian Child Relief Project*, Leuven University Press, Leuven, 2016), Kéri Katalin (*Gyermekek a történelemben*, PTE, Pécs, 2004) és Péter Katalin (*Gyermekek a kora újkori Magyarországon*, MTA TTI, Budapest, 1996). A gyermektörténelem művelésének perifériára szorulását számos ok magyarázhatja, melyek eredője az lehet, hogy a gyermekek jószerivel sohasem irányították és alakították a történelmet, inkább elszenvedték annak szörnyűségeit. Ennek megfelelően történetük különféle aspektusai a kultúrtörténet és mentalitástörténet irányzataihoz kapcsolódnak, ami korántsem baj, amennyiben megfelelő súllyal értékeljük ezeknek a kutatásoknak a jelentőségét.

Mindezekben sokat segíthet *A gyermekvonatok – Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után* című, a L'Harmattan Kiadó által megjelentetett konferencia-tanulmánykötet, amelynek holland nyelvű változata párhuzamosan látott napvilágot a hilversumi Uitgeverij Verloren gondozásában. A precíz és igényes szerkesztői munkával (Maarten J. Aalders – Pusztai Gábor – Réthelyi Orsolya) és magas színvonalú nyomdai kivitelezéssel megjelentetett könyv több szempontból is eltér a már megszokott konferenciakötetektől. Leginkább abban, hogy rendkívül informatív, jól használható, képanyaga érdekessé teszi a szélesebb közönség számára is jól olvasható, emészthető szövegeket, s mindez általában nem jellemző a hasonló kiadványokra.

A 208 oldalnyi terjedelmű, 10 tanulmányt tartalmazó kötet alapja valójában nem csupán egy konferencia, hanem egy nemzetközi kutatócsoport munkája, amely 2018-ban jött létre az ELTE Néderlandisztikai Tanszék, a DE Néderlandisztikai Tanszék, a Kempeni Teológiai Egyetem és a Leuveni Katolikus Egyetem kutatóinak részvételével. A magyar tudományosságban olyannyira preferált nemzetközi tudományos együttműködés ebben az esetben gyakorlati eredményt is hozott, mert a belga–holland–magyar kutatócsoport 2018 novemberében Budapesten az ELTE Néderlandisztikai Tanszéke szervezésében nemzetközi konferenciát rendezett: *Migráció, irodalom és identitás: A gyermekvonatok Magyarországon, Hollandia és Flandria között a huszadik század első felében* címmel.